

Dini təfəkkür (Əllamə Təbatəbainin baxışında)

Fəzail Aslan¹

Abstrakt

Öz dini təlimlərində əsas maddələrdən birini nəticə kimi götürən axtarış və araşdırma təfəkkürünə dini təfəkkür deyilir; Məsələn, riyazi təfəkkür, bir riyazi nəzəriyyə ilə nəticələnən, yaxud riyazi bir məsələni həll edən bir təfəkkürə deyilir. Əlbəttə, dini təfəkkürün də sair təfəkkürlər kimi müəyyən mənbəyi vardır ki, ondan qaynaqlanır və ona arxalanır. Məsələn, riyazi bir məsələni həll etmək üçün aparılan təfəkkürdə bir sıra riyazi məlumatlardan istifadə etmək lazımdır ki, aparılan əməliyyatlar düzgün nəticə versin. İslamın, asimani bir din kimi istinad etdiyi yeganə mənbə Peyğəmbərin (s) əbədi nübüvvətinin qəti dəlili olan Qur`andır. Əlbəttə, qeyd edəcəyimiz kimi, Qur`ani-Kərimin yeganə mənbə olması sair düzgün təfəkkür və höccətləri e`tibardan salmır.

Açar kəlmələr: Quran, din, təfəkkür, Əllamə Təbatəbai

¹ - İslam araşdırmaları fakültəsində könüllü araşdırmaçı, Hikmət və Dinlərarası Araşdırma İnstitutu, Əl-Mustafa Beynəlxalq Virtual Universiteti, İran, Qum

Giriş

Qur`ani-Kərim öz tə`limlərində islam maarifini və dini məqsədləri dərk edib anlamaq üçün öz ardıcılılarına üç yol göstərmiş və bəyan etmişdir ki, dini zahirlər, əqli höccət və mə`nəvi dərk ixlas və bəndəlik yolu ilə mümkün ola bilər.

İzah: Mə`lum olduğu kimi, Qur`ani-Kərim öz bəyanlarında bütün insanlara xitab edir; bə`zi hallarda öz müddəasına höccət və bürhan gətirmədən, özünün ilahi rəhbərliyinə arxalanaraq tövhid, nübüvvət, məad kimi e`tiqad üsullarının, eləcə də namaz, oruc və s. əməli hökmlərin qəbul edilməsini onlara əmr edir və onları bə`zi işlərdən çəkindirir. Əgər sözlə ifadə olunan bu bəyanları höccət hesab etməsəydi, heç vaxt insanlardan onlara itaət etməyi tələb etməzdi. Deməli, qəbul etməliyik ki, Qur`anın bu kimi sadə bəyanları islam maarifini və dini məqsədləri başa düşmək üçün bir yoldur. Biz bu şəkildə buyurulan *“aminu billahi və rəsulih”*, *“əqimussəlatə”* və s. bəyanları dini zahirlər adlandırırıq.

Digər tərəfdən görürük ki, Qur`ani-Kərim bir çox ayələrdə insanı əqli höccətə doğru hidayət edir, insanı kainatda və onun öz daxili aləmində mövcud olan nişanələr barəsində əql və təfəkkür qüvvəsini işə salmağa də`vət edir, lazım gəldikdə həqiqətlərin işıqlandırılması üçün əqli sübutlar gətirir. Doğrusu, heç bir asimani kitab insanlara Qur`an kimi bürhanı, mə`rifəti və elmi təqdim etməmişdir.

Qur`ani-Kərim bu bəyanlarla əqli höccətin, istidlalın və azad bürhanın e`tibarını şübhəsiz və danılmaz hesab edir. Qur`an heç vaxt demir ki, əvvəlcə islam maarifinin haqq olmasını qəbul edin, sonra əqli yollarla dəlil gətirərək qeyd olunan həqiqətləri əldə edin; əksinə, öz həqiqət və gerçəkliklərinə kamil e`timadla belə buyurur:

Əqli dəlillər gətirərək qeyd olunan maarifin **haqq olmasını dərk edin**; islami dəvətdən eşitdiyiniz sözlərin təsdiqini yaradılış dünyasından əldə edin; soruşun, eşidin və nəhayət dəlilin nəticəsindən əqidə və iman qazanın. Buyurmur ki, əvvəlcə iman gətirin, sonra onun müvafiq olmasına dair dəlil gətirin. Deməli, fəlsəfi təfəkkür də Qur`ani-Kərim tərəfindən təsdiq edilən bir yoldur. Qur`ani-Kərim aydın və gözəl bir bəyanla aydınlaşdırır ki, bütün həqiqi maariflər tövhid və allahşünaslıqdan qaynaqlanıb əldə edilir. Özlərini hamıdan kənara çəkərək hər bir şeyi unudan, ixtlas və bəndəçilik sayəsində bütün qüvvələrini təbiətin fəvqündə dayanan aləmə yönəldən bu şəxslər öz gözlərini pak Pərvərdigarın nuru ilə işıqlandırmışlar; onlar həqiqət görən gözləri ilə əşyaların həqiqətlərini, asimanların və yerin mənəvi simasını görmüşlər. Çünki ixtlas və bəndəçilik sayəsində yəqin mərhələsinə çatmışlar; yəqin sayəsində yerin və asimanların mələkuti çöhrəsi, əbədiyyət aləmi onlar üçün kəşf olunmuşdur.

Dini təfəkkürün arasındakı fərqlər

Qur`ani-Kərim dini maarifin dərk olunması üçün üç yol göstərmişdir: Dini görüntülər (zahirlər), əql, bəndəçilikdə ixtlas və mənəvi saflıq. Sonuncu yol həqiqətlərin aşkar olunmasına və onların batini müşahidəsinə səbəb olur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu üç yol bir-biri ilə müəyyən cəhətlərdən fərqlənir:

Əvvəla: Dini zahirlər ləfz, ifadə və bəyanlardan ibarət olduğundan və ən sadə dillə çatdırıldığından hamı tərəfindən dərk edilir, hər bir şəxs öz dərrakə və tutumu qədər ondan faydalanır.¹

¹ Məhz buna görə də Peyğəmbəri-Əkrəm (s) sünnü və şiələr tərəfindən nəql olunan bir rəvayətdə buyurur: "Biz peyğəmbərlər camaatla, onların əqllərinin səviyyəsində danışırıq." "Biharul-ənvər", 1-ci cild, səh-37.

Amma qalan iki yol xüsusi təbəqələrə məxsusdur və ümumi kütlə ondan istifadə edə bilmir.

İkincisi: Dini zahirlər elə bir yoldur ki, onu qət etməklə islam maarifinin əqidəvi və əməli prinsiplərini anlamaq olar. Amma yerdə qalan iki yol belə deyildir. Əql yolu ilə əxlaqi, e`tiqadi və əməli məsələlərin külliyyatını (füruidini) əldə etmək mümkün olsa da, hökmlərin xüsusiyyatını, incəlik və təfərrüatını dərk etmək olmaz. Nəfsin saflaşdırıl-ması yolu ilə də həqiqətlərin kəşf olunmasına və onun Allah tərəfindən göndərilməsinə heç bir şübhə yerinin qalmamasına baxmayaraq, onlara da hədd-hüdəd tə`yin etmək, yaxud onu me`yar götürmək olmaz. Onlar hər bir yerdən əlaqələrini kəsdəyinə, Allahdan başqa hər bir şeyi unutduqlarına görə birbaşa ilahi vilayətin nəzarətində olur; onlar öz istədiklərini deyil, Allahın iradə etdiyi şeyləri müşahidə edirlər.

DİNİ ƏDƏBİYYAT

Qeyd olunduğu kimi, İslamda dini təfəkkürün əsas mənbəyi olan Qur`ani-Kərim dinləyiciləri müqabilində öz sözlərinin zahiri mə`nalarına höccəyyət və e`tibar verir, həmin ayələrin zahiri Peyğəmbəri-Əkrəmin (s) sözlərini Qur`andan sonrakı silsilədə yerləşdirir və Qur`an kimi onu da dəlil və höccət sanır. Belə ki, buyurulur:

“...Və Zikri sənə nazil etdik ki, xalqa nazil edilənləri onlara bəyan edəsən...”¹

Başqa bir yerdə buyurulur:

“O, həmin Allahdır ki, ümmilər (dərs oxumamış) arasında, onların özündən olan bir Rəsul göndərdi ki, o, (Allahın) ayələrini

¹ “Nəhl” surəsi, ayə-44

onlara tilavət edir, (ruhlarını aludəliklərdən və rəzil sifətlərdən) saflaşdırır, Kitabı və hikməti onlara öyrədir.”¹

Sonra buyurulur:

*“Şübhəsiz, Allahın Rəsulunda sizin üçün gözəl nümunələr, örnəklər vardır.”*²

Aydınır ki, Peyğəmbərin (s) sözləri və əməlləri, hətta sükut və razılığı bizim üçün Qur`an qədər höccət olmasaydı, onda qeyd olunan ayələr də öz e`tibarını əldən verərdi. Deməli, Peyğəmbəri-Əkrəmin (s) sözləri, onu o həzrətdən, yaxud başqa e`timadlı şəxslərdən eşidən şəxslər üçün höccət sayılır və onlara itaət etmək vacibdir. O həzrətdən qəti təvatür əsasında nəql olunmuşdur ki, Əhli-beytin bəyanları onun öz kəlamları kimidir. Bu və Peyğəmbərin (s) sair qəti hədislərinə əsasən, Əhli-beytin (ə) sözləri Peyğəmbərin (s) sözlərinin davamıdır, onlar islamda elmi mərcəiyyə təməlinə malik olmuş, islam elmlərinin və hökmlərinin bəyan olunmasında heç vaxt xəta yol verməmişlər; onların bəyanları şifahi, yaxud nəql olunduğu şəkildə höccət və mö`təbər sayılır.

Deməli, islami təfəkkürdə mənbə sayılan dini zahirlər iki cürdür: Kitab və sünnə. Kitab dedikdə Qur`ani-Kərimin ayələrinin zahir mə`naları, sünnə dedikdə isə, Peyğəmbər və onun Əhli-beytindən (ə) nəql olunan hədislər nəzərdə tutulur.

¹ “Cümə” surəsi, ayə-2

² “Əhzab” surəsi, ayə-21

QUR`ANIN ZAHİR VƏ BATİNİ

Mə`lum olduğu kimi, Qur`ani-Kərim öz sözləri ilə dini məfhumları aydınlaşdırır, e`tiqad və əməl barədə camaata müəyyən göstərişlər verir. Lakin Qur`anın məqsədləri bu mərhələ ilə bitmir; həmin sözlərin sayəsində və həmin məqsədlərin batində mə`nəvi bir mərhələ, daha dərin, daha dolğun və geniş məqsədlər nəzərdə tutur ki, yalnız xüsusi insanlar özlərinin pak qəlbləri ilə onları başa düşə bilərlər.

İlahi Qur`an müəllimi olan Peyğəmbəri-Əkrəm (s) buyurur: “Qur`anın gözəl və xoşa gələn zahiri, dərin batini vardır.”¹

Başqa bir hədisdə buyurur: “Qur`anın batini vardır, batininin də batini vardır. Bu batinlər yetmiş qədər davam edir.”²

Əhli-beyt (ə) imamlarının kəlamlarında da Qur`anın batini mə`nası ilə əlaqədar çoxlu mətləblər qeyd olunmuşdur.³ Bu rəvayətlərin əsil kökü “Rə`d” surəsinin 17-ci ayəsində gətirilən məsəldir. Belə ki, Mütəal Allah bu ayədə səmavi feyz və bəxşişləri göydən yağan yağışa bənzədir ki, yerin və yer əhlinin həyat və yaşayışı ona bağlıdır. Yağışın yağması ilə çaylar aşıb-daşır, vadilərin hər biri öz tutumları qədərində o sülardan götürür; sellər-sular axıb cərəyan edərkən onun üzəri köpüklə örtülür, lakin köpüyün altında camaat üçün onların həyatlarına faydalı olan su gizlənmişdir.

¹ “Təfsiri Safi”, səh-4

² “Səfinətül-bihar”, “Təfsiri Safi”, səh-15

³ “Biharul-ənvar”, 1-ci cild, səh-117

Bu misalda işarə olunduğu kimi, insanların batıninə həyat bəxş edən bu səmavi nəmət və maarifin öyrənilməsində camaatın idrak tutumları bir-biri ilə fərqlidir.

Bəziləri bu dünyanın öləri həyatında maddə və maddi həyatdan başqa bir şeyə üstünlük vermirlər; maddi istəklərindən başqa bir şeyə ürək bağlamır, maddi məhrumiyyətlərdən başqa heç nədən qorxmurlar. Bunlar malik olduqları müxtəlif dərəcələrlə belə, asimani maarifdən qəbul edəcəkləri ən çox şey – icmali e`tiqadlara inanmaq, islamın əməli göstərişlərini donuq halda icra etmək və nəhayət axirət savabına nail olmaq, yaxud ilahi əzabdan qorxmaq üçün yeganə Allaha sitayiş etməkdir.

Bəziləri də fitrətlərinin paklığı və öz səadətləri sayəsində bu dünyanın bir neçə günlük öləri həyatına və öləri ləzzətlərinə ürək bağlamırlar; bu dünyanın qazanc və ziyanı, şirin və acılığı onlar üçün aldadıcı və gözqamaşdırıcı şeylərdən başqa heç nə hesab olunmur; dünən varlıq karvanında ləzzət alanlar, bu gün isə əfsanə hesab olunan keçmiş insanların həyatı onlar üçün həmişə ibrət dərşidir.

Bu kimi insanlar təbii olaraq özlərinin pak qəlbləri ilə əbədiyyət dünyasına rəğbət bəsləyirlər; müvəqqəti dünyanın müxtəlif varlıqlarına ilahi nişanələr gözü ilə baxır, onların heç bir əsalət və müstəqilliyə malik olmasına inanmırlar.

Məhz belə bir baxış və mənəvi idrakla Allahın asimanda və yerdə olan ayələrinin pəncərəsindən ilahi əzəmətin sonunsuz nurunu müşahidə edirlər; onların pak qəlbləri yaradılış sirlərinin dərk olunması ilə məftun olur və şəxsi mənafeələrin dərşqal daxmasında məhbus olmaq əvəzinə, əbədiyyət aləminin sonsuz fəzasında pərvaz edərək yüksəlirlər.

Onlar asimani vəhy yolu ilə mütəal Allahın bütələrə sitayişini qadağan etdiyini eşitdikdə və zahirdə bütələrin qarşısında baş əyməkdən ibarət olan bu qadağanı əzəmətlə yad etdiklərinə görə başa düşürlər ki, Allahdan başqa heç bir şeyə itaət etmək olmaz. Çünki itaətin həqiqəti bəndəçilik və baş əyməkdən ibarətdir; başa düşürlər ki, Allahdan başqa bir kimsədən qorxmaq və ya ona ümid bəsləmək, bundan da qorxulu olan nəfsani istəklər qarşısında təslim olmaq olmaz. Həm də başa düşürlər ki, Allahdan başqasına heç vaxt diqqət yetirməməli, e`tina etməməlidirlər.

Qur`anın dilindən onun namaza əmr etdiyini eşitdikdə – onun zahiri də xüsusi göstərişdir – onları yerinə yetirib batin əsasında başa düşürlər ki, bütün varlıqları ilə Allaha ibadət etməlidirlər. Onlar başa düşürlər ki, haqqın qarşısında təvazö`kar olmalı, özlərini tamamilə unutmalı, yalnız Allahı yadda saxlamalıdırlar. Bu iki misalda qeyd olunan batini mə`nalar adı çəkilən əmr və qadağanların zahirdə dəlalət etdiyi şeylər deyildir; onların dərk olunması daha geniş təfəkkürlə məşğul olaraq xudbinlik xəstəliyindən xilas olanlar üçün labüd bir məsələdir.

Qeyd olunanlardan Qur`anın batini və zahiri mə`naları, həmçinin onun batininin öz zahirini batil edərək qüvvədən salmaması, əksinə, öz cisminə həyat verən bir ruh kimi olması aydın oldu. Ümumbəşəri və əbədi bir din kimi ilk növbədə insanların tə`lim-tərbiyəsinə əhəmiyyət verən islam dini cəmiyyətin ümumi mənafeyinə xidmət edən zahiri qanunlardan, qeyd olunan qanunların keşikçisi olan sadə əqidələrdən heç vaxt əl çəkmir.

Hər hansı bir cəmiyyət təkcə “insanın qəlbi pak olsun” deyib rəftar, davranış və əmələ dəyər verməsə, hərc-mərclik və ədalətsizliklərdən yaxa qurtara bilərmi?! Belə bir cəmiyyətin səadət və xoşbəxtliyə çatması necə mümkün ola bilər? Yaramaz əməl və sözlərin pak bir qəlb yetirməsi, yaxud pak bir qəlbin nalayiq işlər

törətməsi mümkündürmü? Mütəal Allah Öz kitabında buyurur: *“Paklar pakların, napaklar da napkalarındır.”*

Başqa yerdə buyurulur: *“Yaxşı torpaq öz bitkilərini yaxşı cücədir, pis torpaq da cüz`i məhsuldan başqa bir şey vermir.”*<sup>1</sup> Deməli, aydın olur ki, Qur`ani-Kərimin zahiri və batini, batininin də müxtəlif mərhələləri vardır. Qur`ani-kərimin məzmununu bəyan edən hədislər də həmin qaydada üzrədir.

QUR`ANDA TƏ`VİL (YOZUM)

İslamın əvvəllərində əksəriyyət təşkil edən sünnülərin arasında kifayət qədər dəlil mövcud olduğu halda, Qur`ani-Kərimin zahiri mə`nasından dönüb onun digər bir mə`naya yozulması adi bir hal idi və adətən zahiri mə`nanın əksinə götürülən bu kimi yozumlar “tə`vil” adlandırılırdı. Qur`ani-Kərimdə tə`vil adlandırılan digər ifadələr də məhz bu mə`nanı çatdırır.

Sünnülərin mö`təbər kitablarında, eləcə də müxtəlif məzhəblər arasında aparılan elmi mübahisələrdə din alimlərinin fikir birliyi ilə, yaxud başqa dəlil vasitəsilə sübuta yetən bir məsələ Qur`an ayələrinin zahiri mə`nası ilə müxalif olduğu təqdirdə tə`vil edilərək zahiri mə`nadan başqa bir mə`naya götürülürdü. Bə`zən müəyyən bir məsələ ətrafında mübahisə aparan iki nəfər bir-birinə zidd olan iki nəzəriyyəni sübuta yetirmək üçün bir ayəni höccət kimi gətirir, onun iki tərəfindən biri ni tə`vil edirdi.

Bu qayda müəyyən mə`nada şüalərə də sirayət etmişdir və belə hallara onların bə`zi kəlamî məktəblərində də rast gəlmək olur. Lakin **Qur`an ayələrinə və Əhli-beyt (ə) hədislərinə lazımı diqqət** yetirildikdə aydın olur ki, Qur`ani-Kərim misilsiz söz üslubundan faydalanaraq, heç vaxt müəmmalı və zəif qaydalardan istifadə

¹ “Ə`raf” surəsi, ayə-58

etməmiş, öz mə`na və məfhumlarını xalq arasında mövcud olan ifadə tərzilə çatdırmışdır; Qur`ani-Kərimdə “tə`vil” adı ilə qeyd olunan sözlər dəlalət formasında deyil, ümumxalq idrakının fəvqündə dayanan həqiqi və real gerçəkliklər şəklində gətirilmişdir; Qur`anın əməli hökmləri və e`tiqadi maariflərinin mənşəyi də məhz onlardır.

Bəli, Qur`anın hər bir ayəsinin tə`vili vardır və onu sadə təfəkkür yolu ilə dərk etmək olmaz; bunları sözlə ifadə etmək də mümkün deyildir. Bu kimi yozumları yalnız bəşəriyyətin düçar olduğu aludəçiliklərdən uzaq olan peyğəmbərlər, pak imamlar və ilahi övliyalar batini müşahidə yolu ilə dərk edə bilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Qur`anın tə`vili qiyamət günü hamı üçün aşkar olacaqdır.

İzah: Mə`lum məsələdir ki, insanları danışmağa, hər hansı bir dil və nitqi yaratmağa və sözlərdən istifadə etməyə məcbur edən məsələ onun maddi-ictimai ehtiyacları olmuşdur. İnsanlar ictimai həyatda bir-birləri ilə ünsiyyət yaratmaq, ehtiyac duyduqları və zəruri sandıqları fikirlərini başqa insanlara çatdırmaq məcburiyyətində idilər. Onlar bu məqsədi həyata keçirmək üçün səsdən (tələffüzdən) və qulaqdan kömək alır, bə`zi hallarda gözdən və işarədən də istifadə edirdilər. Deməli, bu halda lallarla korların arasında heç bir anlaşıma mövcud olmamışdır. Çünki, kor insanın dildə dediyini kor insan eşitmir, kor insanın işarə ilə başa saldığını kor insan görmürdü. Buna görə də dillərin yaradılması və əşyalara ad qoyulmasında maddi məqsədlər nəzərdə tutulmuş, müəyyən şeylər, vəziyyətlər və hallar üçün ayrı-ayrı kəlmələr yaradılmışdır; bunların hamısı maddi mə`naları daşıyan, hiss orqanları tərəfindən duyulan, yaxud hissiyyətə yaxın ifadələr idi. Diqqət yetirsək görərik ki, duyğu üzvlərindən hər hansı birini itirən şəxslə həmin hiss tərəfindən idrak olunan şeylər barəsində danışmaq istədikdə bir növ təmsil və

təşbihdən istifadə olunur. Məsələn, anadangəlmə kora işıq və rənglər, yaxud həddi-bülüğa çatmayan uşağa cinsi ləzzətlər barədə danışmaq istəsək, öz məqsədimizi bir növ müqayisə, təşbih və münasib bir misal gətirməklə ifadə edə bilərik. Buna əsasən, dünya və varlıq aləmində maddiyyatdan tamamilə uzaq olan real gerçəkliklər haqda (axirət aləmi, mələk və s.) söhbət açmaq istəsək, az bir hissə istisna olmaqla, insanlar onları dərk etməyəcək; həmin məsələlərin adi təfəkkür, söz və bəyan yolu ilə ifadə və dərk olunması mümkün olmadığından, onları təmsil və təşbihdən başqa bir yolla çatdırmaq olmaz.

Allah-taala Öz kitabında buyurur:

“Biz bu kitabı ərəb dilində və oxunaqlı halda olan ləfz qərar verdik ki, bəlkə siz onun barəsində düşünüb başa düşə biləsiniz.

Həqiqətən bu kitab Bizim yanımızda asimani kitabın əsli olan Lövh-i-məhfuzdadır, bu çox uca məqamlı və möhkəm bir əsasdır (adi idrakların onu dərk etməsi mümkün deyil və ona nüfuz edə bilməzlər).”¹

Başqa bir yerdə buyurulur:

“Ona yalnız pak olanlar toxunar.”²

Həmçinin Peyğəmbəri-Əkrəm (s) və onun Əhli-beyti (ə) barəsində buyurur:

¹ “Zuxruf” surəsi, ayə-3-4

² “Vaqiə” surəsi, ayə-79

“Mütəal Allah siz Əhli-beytdən hər növ çirkinlikləri aparmaq, sizi pak-pakizə qərar vermək istəyir.”¹

Bu ayələrə əsasən, Qur`ani-Kərim elə bir mənbədən qaynaqlanır ki, adi insanların düşüncə qüvvəsi onun dərk etməkdə və oraya nüfuz etməkdə acizdir; Allahın pak-pakizə qərar verdiyi bəndələrdən, Peyğəmbər (s) və onun Əhli-beytindən (ə) başqa bir kimsə bu barədə azacıq idraka malik deyildir.

Başqa yerdə isə buyrulur:

“Qur`ana iman gətirməyən bu şəxslər o şeyi təkzib etdilər ki, onun elminə əhatə tapmamışdılar və onun tə`vili onlar üçün müşahidə olunmamışdır (yə`ni əşyaların həqiqətinin əyani olaraq göründüyü qiyamət gününü təkzib etdilər).”

Digər bir yerdə isə belə buyrulur:

“Qur`anın tə`vilinin (bütün Qur`anın) müşahidə olunduğu bir gündə onu unudan şəxslər nübüvvət də`vətinin doğru olmasını e`tiraf edəcəklər.”²

¹ “Əhzab” surəsi, ayə-33

² “Ə`raf” surəsi, ayə-53

Ədəbiyyat

- 1- Qurani-kərim
- 2- Nəhcül-bəlağə
- 3- Şiəşünaslıq, Əllamə Təbatəbai (Əsas qaynaq)
- 4- Biharül-ənvar, Məhəmmədbaqr ibn Məhəmmədtəqi Məclisi (Əllamə Məclisi), Beyrut, Vəfa müəssisəsi, 1403 hicri-qəməri, ikinci çap
- 5- Amoli, Cavadi, Təsnim, Qum, 1396
- 6- Təbatəbayi, Məhəmmədhüseyn, Qum, əl-Mizan, 1389
- 7- Məkrim Şirazi, Təfsire-Nümunə, Qum, 1390
- 8- Qürbül-isnad, Abdullah ibn Cəfər Himyəri Qummi, tədqiq: Alül-beyt müəssisəsi, Qum, Alül-beyt müəssisəsi, 1413 hicri-qəməri, birinci çap.
- 9- Əl-Kafi, Məhəmməd ibnYəqub Kuleyni Razi, tədqiq: Əli Əkbər Qəffari, Beyrut, Darüs-səb və Darüt-təarüf, 1401 hicri-qəməri, dördüncü çap.

